

Vreme jubileja: 1914/1917 /1918/1945/1948/1968

BORA ĆOSIĆ

/ Ko je pucao u Sarajevu?

Evropske novine nisu načisto kako se zove atentator iz Sarajeva, koji potpalio je fitilj Prvog svetskog rata.¹ Tako neprekidno govore da je to počinio nekakav Prinčip, iako se ovaj unezvereni mladić zvao *Princip Gavrilo*. Time izostavljen je minimum pažnje prema imenu na koje pada odium za onoliko ljudsko krvoproliće. To ime, međutim, za srpskog pesnika Miloša Crnjanskog, bilo je *sastavljeno od imena princa i arhangela, Gabriela*, pa da je Princip *želeo ujedinjenje Bosne i Srbije, ali je otvoreno priznavao i to, da je to bio samo korak ka daljem cilju atentatora i njegovih drugova. / Taj cilj bila je revolucija. "Svi smo mi Bakunjinovci", bile su reči Principa. / Ni posle rata, veli Crnjanski, Princip, u nas, nije bio omiljena tema. / Njegov akt odobravalala je samo naša sirotinja i omladina. / Buržoazija nije odobravalala akt Principa.*

O svemu tome govori drugi jedan pisac srpski, Konstantinović. Koji kaže kako Princip, po završetku rata, u Srbiji *"zaista je bio mrtav: jedino je anarhistički Crnjanski, pesmom 'Spomen Principu', pokušao da ga dozove"*. Tek osnovanoj jugoslovenskoj državi, posle 1918, skromno građanskoj, nije bio potreban junak anarhizma, *njegov akt odobravalala je samo naša sirotinja i omladina*. Tako se dovodi u pitanje odgovornost srpske vlade iz 1914, za ovaj krimen, a time i razlog gvozdеноg ultimatumа carske austrougarske države. Pa se kazneni rat protiv srpske kraljevine obrušio naravno više na sirotinju i nedorasli naraštaj te majušne države, na one nedužne seljanke koje Potiorekova armada bezdušno je vešala početkom rata po mačvanskim selima. Bilo je neko vreme kada je u zatucanom bosanskom vilajetu grupa zaluđenih omladinaca snila da

1 Neki od ovdje objavljenih fragmenata bili su prethodno objavljeni na njemačkom jeziku u *Neue Zürcher Zeitung* te na portalu *Peščanik* ("Sto godina jedne kraljevine", pod naslovom "Ogledna škola", *Peščanik*, 05.12.2018. i "Tko je pucao u Sarajevu", *Peščanik*, 28.06.2014.), a sada su posebno priređeni za *Tragove* kao nova cjelina.

svojim nejakim rukama preokrene svet koji već ionako bio je uzdrman koječim, makar onom artificijelnom pobunom, zasnovanom još u futurista. Jer ako je neko bio blizak revolucionarnom preokretu svetskom na početku onog stoleća, bila je to vesela a opaka banda Marinettijeva. I nije bila stvar samo u tome da se razore katedrale i da se spale muzeji. Simbol ovog pokreta bila je mašina, stroj koji goni svet napred ali i ruši sve pred sobom. U osvit novih dana zatutnjala je neobuzdana industrijska revolucija, sve suprotnosti kapitalizma najavile su se skoro doslovno po Marxovim predviđanjima, osim toga razbuktala se kuga nacionalizma po mnogim zemljama, ovo, kako znamo, traje do danas. Usput, eno u ono doba ludih koncerata Cabareta *Voltaire*, jer i *dada* je tu, a na vrhu iste ciriške ulice Spiegelgasse, obitava Lenjin. Onda, nekoliko golobradih bosanskih momaka dovuklo se u Srbiju, ne samo da bi dobilo potporu za svoje zamisli, nego da bi se domogli kojeg pištolja. Tamo, međutim, niko ih nije dočekaao raširenih ruku. Pa kada violentni major Voja Tankosić ugleda žgoljavog, skoro dječarca Principa, samo što ga nije oterao doma. O ovom potanko piše nedavno najzanimljiviji autor Hrvatske, Miljenko Jergović. Koji hodao je ovih dana tragovima te trojice mladobosanaca, govoreći da od čitavog Beograda sa početka 1914, opipali su tek jedan mali deo njegov, tu, oko skvera na Zelenom vencu. Jer su, očito, ravno sa željezničke stanice popeli se Kameničkom ulicom do ove pijace, na čijim tezgama našli su koji komadić hrane, a tu, kadkad su beskućnički i prespavali.

Samo, to je ona ista tržnica na kojoj moja mati, četvrt veka kasnije, kupuje salatu i mladi luk, sir i vrhnje, jer neposredno pred Drugi svetski rat i tokom čitave nemačke okupacije, protiče tamo deo mog detinjstva, tu moja porodica bezuspešno pokušava da odigra svoju ulogu u svetskoj revoluciji. Tamo gde su nikle moje "Priče o zanatima", odvijao se, prethodno još jedan obrt, prevratnički i anarhistički. Tako se i moj puerilni mit zadesio baš onde gde, po Jergovićevoj pripovesti, Princip, Čabrinović i Tvrtko Grabež derali su klupe obližnjih krčmi, a kad se ove zatvore, bilo im je leći pod prazne pijačne tezge snujući svoje prevratničke sne. Možda su vremenom skuckali koji dinar, Čabrinović se uposlio u obližnjoj štampariji, počinje, bar za Principa, nekakav život, sličan onom, junaka Hamsunovog. *Princip je gladovao, noću igrao bilijar, zorom odlazio na počinak, a oko podne ponovo se iskradao van da ne sretne gazdaricu kojoj je dužan za kiriju. Hranio se u kavani "Proleće", po parkovima i čitaonicama pripremao se da položi sedmi razred gimnazije, ali je osjećao da od toga neće biti ništa.* Tako pripoveda Jergović. (Tako sam i ja nedavno boravio u onom Principovom resto-

ranu *Proleće*, na čijem zidu pročitao sam sasvim beogradski, srpski, a zapravo bakunjinjski poklič: *Volim kavanu!*). *Općenito, sva se beogradska malobosanska priča odvijala u krugu od nekoliko stotina metara, oko jedne od gradskih tržnica. Nisu se dalje micali, niti su upoznali grad, oni se s njim nikada nisu srodili, tako da se u jednom danu danas mogu obići sve ulice kojima su se kretali Princip i Čabri-nović.* Taj *genius loci*, to malo mesto centra beogradskog, bio je podij po kome odvijao se, kako rekoh, u jednom drugom vremenu i deo moje sudbine. To je ta kaldrmisana uvala ispod glavnog gradskog trga, Terazija, gde u godinama 1940 — 1950, uz rat, buru i prve godine komunizma, moja rana dob sticala je prvotna znanja iz života i povijesti, kao što samo stotinak metara dalje, u jednoj skromnoj podstanarskoj sobi Ivo Andrić, između 1941. i 1944, pisao je svoja kapitalna dela.

Kako je iz ovog pijačnog okolja, beogradskog, one davne 1914, buknula sarajevska, pa potom svetska afera? Tako što se mimo tog majora Tankosića, ovaj mladobosanski tim domogao i nekolicine preduzimljivijih oficira srpskih, najpre jedne mitske osobe, Dragutina Dimitrijevića Apisa. Ovaj je pukovnik osnovao bio jednu, takođe terorističko-anarhističku grupaciju, koja iskasapila je kraljevski bračni par Obrenovića, godine 1903, pa potom, kasnije, u vreme Prvog svetskog rata bio procesuiran i napokon streljan u Solunu. Ali dok je još imao nekakvog uporišta u ranoj srpskoj armadi, dodao je, preko nekog svog pouzdanika, Ciganovića, ovoj gomilici izgladnelih momaka sa moje pijace *šest bombi, četiri revolvera sa po sedam metaka, i još četiri puna magacina sa po šest metaka, te ampule cijankalija.* To je čitav doprinos srpske soldateske i cele karadorđevićevske kraljevine sarajevskom događaju, izveden rukama jednog zavereničkog pukovnika. Koji možda je imao i svoje sopstvene račune sa carevinom u Beču, ali njegova isporuka ubojnog oružja odigrala se očito na zahtev ovih bosanskih dođoša, sa tezgij beogradske pijace. Jer ova mangupska skupina gimnazijalaca, skoro nalik junacima Vigoovog filma *Nula iz vladanja*, sa duhom Jarryjevim, a natruhom bakunjinjskom, već je dve godine prije konkurisala u majora Tankosića da ih uvrsti u njegove paravojne “komite”, polusoldatsku formaciju za borbu protiv Turaka i Bugara, te je odmah imala u ovog rigidnog fantaste vrlo mlaki odziv. Tako su malo glavinjali Evropom, gde su hvatali kopču sa istinskim revolucionarnim snagama, ruskim i južnoslovenskim, susrećući se sa poznatim figurama komunističkog pokreta, Mustafom Golubićem, kasnije ubijenim od Nemaca, sa Pavlom Bastajićem, potom stradalim u staljinjskim čistkama.

U romanu koji pišem, veli Jergović, ili od njegova pisanja upravo odustajem, posvećenom Sarajevu 1914, teorija o atentatu bila bi ova: društvo mladih pjesnika i idealista, tuberana opijenih vjerom u svenacionalno jugoslovensko ujedinjenje, dječaka oduševljenih idejom o žrtvi i o svjesnom umiranju, koji su sakupljali imena i sličice atentatora, kao da će ih lijepiti u album pred svjetsko nogometno prvenstvo, to društvo je zamislilo da ubije budućeg cara, i proslavi se. Kada to saznaju mračni srpski obaveštajci Apis i Tankosić, naoružavaju ih bombama i revolverima, Tankosić ih kratko uči da pucaju, a zatim ih pušta da idu svojim putem. Možda ubiju nadvojvodu Franju Ferdinanda, ali je puno vjerojatnije da neće. Dao im je samo oružje ali ne i novac. Goli kao crkveni miševi, atentatori stižu u Sarajevo. I slučajno uspijevaju ubiti princa. Ludost je bila bosanska, oružje je bilo srpsko.

Sve drugo, velika je konstrukcija. Kojom mlada srpska Kraljevina ispala je žrtveni jarac i puki decorum za istinski sraz golemih evopskih sila, željnih da se sukobe po uzusima dijalektičkog materijalizma ili zamislima imperijalnog kapitalističkog razvoja, svejedno. Pa ono kako su kasnije zverski krvarili po Verdunu i drugde, sasvim je daleko od mladenačke neuroze nekolicine poludečaka sa beogradske pijace Zeleni venac. Jer možda i u veseloj komediji “Tata Ubu”, Alfreda Jarryja, skrivena je, puerilnim sredstvima ispričana, povest Titusa Andronicusa.

/ Sto godina revolucionarne dekadencije

Pre nekog vremena bio sam na odeskim stepenicama, mitskom mestu iz grandioznog filma *Oklopnjača Potemkin*. Na tim stubama, koje izgradio je jedan Francuz, praunuk kardinala Richelleua, ne sluteći da će one, mnogo kasnije, prikazati strmoglav čitave jedne nacije, velikog dela zemaljske kugle. Jer ono što su započeli carski mornari Odese, bacivši u more svoje kapetane, 1905e, dovršili su njima slični razjareni ljudi grada Petrograda, čuvene 1917e.

Gde se priprema jedan revolucionarni prevrat? U malim, skrivenim enklavama, koje, po rečniku sasvim biološkom, tačno nazivamo ćelijama. Tamo se očekuje kvar postojećeg društvenog inkarnata, eksplozijom elemenata njegovog tkiva. Idući više na neku kuhinjsku metaforu, može se reći kako onde dolazi do vrenja, nešto kipi u toj posudi; jedan prethodnik doktora Fleminga, onaj veliki ekonomist iz Trieria, tri četvrt veka pre njega, prognozirao je da je ovaj penicilinski događaj možda lekovit.

Ne može se, međutim, poreći da revolucionarni udar dekadentan je čin, krajnja tačka socijalnog rasula, onda, kada se društvene okolnosti otkriju kao nepopravljivo “trule”. Samo što ovaj potez neće izvesti tipovi nepomirljivih bezumnika, tragača za veštačkim blaženstvima, od Baudelairea do Huysmansa i Oscara Wildea – no jedan mnogo rezolutniji bataljon dekadentstva, onaj Petra Stepanoviča Verhovenskog, prevratnika iz romana Dostojevskog.

Jedino okoreli reakcionari smatraju da revoluciju donose importovani agenti, doplovili ko zna odakle, a ne vide da svi revolucionarni profeti sa domaće su društvene skale, često puni intelektualnog i moralnog naboja. A upravo ovo, da su počeli misliti o stvarnim okolnostima, a ne da se potapaju morfijumom, baš to otkriva njihovu dekadentnu prirodu. Jer ne može se misliti, a ne biti dekadent, čovekova pojava na zemlji – meni i dalje neobjašnjiva – osnovni je znak dekadentstva ovog planeta. Ne mogu oni pesnički melanholic, alkoholičari i jednospolni invertiti iz dobrih kuća biti toliko dekadentni, kako to mogu biti izbezumljeni zaverenici iz kružoka *nečistih sila*. Već je Robespierre nesumnjivo bio vrhunski dekadent svoga vremena, dok u naše doba, koje lako čita psihijatrijske dijagnoze, još je očitije kako laboranti društvenog penicilinstva sami plaćaju cenu svog posla na tlu sopstvene psihosomatske situacije; otud progresivna paraliza Iljiča, verska hipertrofiranost Homeinija, manijakalnost Fidelova, paranoidno ludilo Hitlera i Staljina. Dekadenti višeg stila i smisla izveli su sve te kravale povijesne, dok su bezubi mužici i oznojeni mornari bili samo statisterija u ovoj kavalkadi, čiju stogodišnjicu beležimo.

Jedan fatum lebdi nad ovim događajima, fatum “novog”. A novost jednog takvog društvenog preinačenja leži jedino u preraspodeli postojećeg; kada se crkve pretvaraju u magacine brašna, a devojački institut u soldatski štab. Međutim, nakon prvobitnog meteža, u kome se menja vlast i imovinsko pravo sa jednih na druge, sve lagano tone na stare forme, gnusne u svojoj oveštalosti. Veliku ulogu u ovoj potemkinskoj operi novog života igraju umetnici moderne. Oni, koji su svoju vlastitu artistsčku revoluciju izveli ingenioznim preuređenjem tradicije, učinili su se kao poručeni vođama ruske revolucije; njihove konvulzivne, a tako upečatljive tvorevine dale su revoluciji tapiju novog života, dokaz njegovog sveopšteg novuma. Filmovi Vertova i Ejzenštejna, koji naoko slave osvit novog vremena, pokazuju međutim ono što jeste: divotni haos, proizveden montažom revolucije. Kao i ono što se vidi na sjajnim u svome bezumlju, slikama kubofuturizma, na fantastičnim, a neuporebljivim konstrukcijama Lisickog. Ko danas čita knjižicu Trockog o uputstvima za novi

život, upućenim proleterima, gde se objašnjava upotreba kreveta, sapuna, noža i viljuške, svako će se setiti veselih fluxus-koncerata, performansa doslovnog, pedeset godina kasnije. Uskoro se, međutim, pokazalo da upravo ta crta modernih artista razotkriva destruktivni smisao cele ove nove konstelacije. Čitav kubus moderne umetnosti (a možda umetnosti uopšte), izvorno je destruktivan, jer ono što jeste pretvara u jedno sasvim drugo jeste, vrlo malo nalik onom prethodnom. Prevedena, međutim, na tle praktičnog, svakodnevnog života, ova zavatlanost donosi, svima nama poznati, rusvaj u skoro svim oblastima. Tako je počeo sovjetski raskid sa svojom vlastitom umetnošću, kao konkurentskom firmom, koja je razotkrila šta znači zamršenost pesničke fraze Hlebnjikova i crni kvadrat Maljeviča, u verziji konvulzivne zbilje histerizovanog realnog života. Samo, dok je dragocena destruktivnost modernizma obogatila čovekov duh (dajući jasniji smisao njegovoj stvarnoj prirodi), rasulo postrevolucionarnih prilika, optrećenih još i besmislenim terorom, dovelo je, korak po korak, do poslednje tačke ove, katkad začudne i zanimljive, često makbetski krvave, ali svakako dekadentne opere boljšog teatra dvadesetog veka.

Jeste, crveni Oktobar, njegovu stogodišnjicu slaviće širom sveta proleter, ako ih još igde ima. Oni će i dalje u jurišu na Zimski dvorac gledati osvit novih dana, ali ovi neće svanuti, kao što ne sviće ni posle jedne revolucije. Jer ona uvek znači, možda dragoceni, ali nesumnjiv okus dekadencije, onog stvaralačkog poriva ljudske rase prema rasulu i entropiji.

/ Sumrak pobjednika

Pamtim onaj osmi maj 1945, pobjednički, tu, na Terazijama. Uz gromove partizanskih rafala u nebo, i topova iz topčiderske šume, uz kliktanje građana, opijenih još uvek nejasnom slobodom, došao je sumrak i jedan potpuno različit ugođaj: grupica devojaka, odevenih u proste seljačke halje, i bosih, na niskom podiju između kržljivih rundela, izvodila je *glamočko nemo kolo*. Čulo se samo tiho tabanje njihovih ogrubelih nogu i šum onog platna sa njihovih ramena. Dečak od dvanaest i po godina mogao je dobiti prvu lekciju o pobjedi, koja u stanju je, za momenat, biti tiha i nema.

Bilo je mnogo čega tokom idućih godina, a ipak, dolazi mi u svest jedna kontradikcija između praznovanja i meteorologije, često bi one masovke, koje proizvode prvomajske i slične parade, silno iskisle od sasvim kontrarevoluci-

onarnih prolećnih pljuskova. Mršava dečurlija, odevena u tanke fiskulturne dresove, mokra do kosti, mrzla se po okolnim ulicama iznad Slavije, čekajući momenat za svoj marš kroz terazijsku istoriju. To je bio još jedan nauk više, neće sve biti tako pobedonosno toplo i osunčano u cvetnoj budućnosti!

Današnji konstruktori života u ovoj zemlji, bez obzira na različite predznake u reveru i duši, nastavljaju ono što su započeli prethodnici: uvođenje ovakvih ili onakvih novotarija. Čujem da je sada na udaru stara Karađorđeva, onakva kakvu pamtim, sa oljuštenim fasadama i klimavim tramvajima, koji ceo vek već obavljaju svoj nepopravljivi i bezizlazni kružni tok *dvojke*. Vele da će tu nići glamurozna verzija istočnjačkih oblakodera, neće više nikakav budući Saša Petrović ovde moći da snima svoju verziju ofucane petrogradske ulice Bulgakova, nego samo skupoceni Dubai, za neke nepoznate, još nerođene stanovnike. Ne interesuje me ovaj preokret, to treba da se tiče današnjih ovdašnjih pučana. Makar građani Karađorđeve ulice kao da nisu svesni da su stanovnici Karađorđeve ulice, građanima Beograda kao da nije jasno da su stanovnici Beograda, pa sve puštaju da ide kako ide. Meni je možda samo do vedute, onog snimka toga grada, koji imao sam u oku jednog dana, kada sam ga kao petogodišnjak ugledao prvi put: nisku belih građevina, tu arhitektonsku rečenicu sa uskliknikom Meštrovićevog spomenika na kraju. Tek docnije saznao sam da ovaj goli pobednik (a svaki pobednik valjda ostaje go), zamišljen da kao slanik stoji u činiji Terazija, našao se odmah na udaru onih zatucanih gospi, beogradskih, tadanjeg doba, pa su ga gradski oci morali oterati na samu ivicu beogradske panorame. (Jer kako školski program Kraljevine Jugoslavije nije predviđao seksualni odgoj, bilo bi stidno da beogradske devojčice moraju na toj bronzi upoznavati se sa muškom anatomijom.) A upravo time, negdani opštinarini doprineli su da se svima poznata beogradska panorama utanači. Sada će, međutim, kako izgleda, ovaj momak koji ne krije ni svoj mač ni svoje spolovilo, biti zaklonjen projektovanim minaretom novog tajkunskog života srpske prestonice. Ne znaju, međutim, ovi samozvani neimari, kako zanimljiv prelom učiniće time u tankočutnom srcu ovdašnjeg rodoljubivog pučanstva. Neće li tako istovremeno pasti u senku drevni trijumfalizam Srbalja, koji već skoro stoleće potpomaže goli bronzani momak, Meštrovićev. Ono osećanje nepobedivosti tog naciona, koje dovodili su u pitanje samo retki. Ko još pamti šta je o ovom mislio Ivo Andrić pri onoj globalnoj pobedi iz godine 1918? *Za ovog pesnika, piše Radomir Konstantinović, koji je svoj osnovni duševni i moralni stav izradio u tamničkoj ćeliji, pobeda je poraz, težak i neumitan: najveći pobednici su*

oni koji su najdublje poraženi. Otuda i njegovo odbijanje da učestvuje u “pobedi” posle 1918. Andrić je jedan od retkih koji su bili u stanju, u ono doba, da shvate mrak pobeđničke duše: “Jedni su koji čine a drugi koji uživaju plodove i likuju. U delu se sagori, oslepi, ogluhne za sve. Ko bi rekao da je ovako mračno u dušama heroja”.

Velim da ovi novokomponovani urbanisti, koji svojim gromopucatelnim projektom podižu pritisak svakom normalnom arhitekti, ipak, nesvesno vrše nekakvu pedagošku ulogu; prekriti pobeđničku značku ovog grada, to je ono isto što, po Radetu Konstantinoviću imao je u glavi Rastko Petrović, koji u svo-
me “Spomeniku putevima”, predlagao je da se ne diže nikakav “Spomenik Neznanom vojniku, i jedan izginulim u Albaniji, Spomenik Zahvalnosti Velikom Kralju”, nego jedan spomenik “Pobede u snegu”, koji bi se otopio na prvim zracima sunca, i da bude viđen samo jednom: “jer tako i treba, poštovana ruljo, da se na Suncu svi spomenici otope, a ne da granitno prkose zubu vremena i da su nepomični. Neka ih mladež samo jedanput vidi, dvaput? To je već odviše.”

/ Nova Moderna vremena

Mali delija, Chaplinov, našao se u uličnoj gunguli filma Moderna vremena, upravo onde, gde je sa jednih špediterskih kola pala signalna zastavica. On je mahinalno podigao i počeo s njom da maše, kako bi dozvao kočijaša, samo što ovaj to nije ni primetio. Ali, primetila je grupa demonstranata koja se iznenada pojavila, Šarlo postao je njihov predvodnik. Svako od gledalaca dosetio se da je ta zastavica bila crvena, bez obzira na crno-belu tehniku filma. To su razumeli i policajci, Šarlo je bio uhapšen zbog levičarske propagande.

Trećeg juna 1968, neko me je dramatično pozvao telefonom da hitno dođem u aulu beogradskog Univerziteta, tamo je počeo studentski bunt, sličan onom, majskom, u Parizu. Po starom zdanju ove ustanove, koja potiče iz devetnaestog veka, viorile su se crvene zastave, onaj barjačić iz Chaplinovog filma silno je porastao. Tamo sam ostao sledećih nekoliko dana, slušajući plamene govore studenata, njihovih profesora, pesnika i dramskih umetnika, ovi poslednji imali su najlepše glasove. Posebno onaj koji izvodio je monolog Robespiera iz Büchnerove drame, umesto da kaže, kao mnogo primerenije, nešto iz veselog komada *Victor ili deca na vlasti*. Nije bilo baš tako jasno šta je ko onde zastupao. Setio sam se da je još Flaubert one koji su *grmeli protiv nepravde*, uvrstio u rečnik trivijalnih misli. Kao da je neko u magnovenju istakao

sve one barjake i ispisao sve te buntovne parole. Koje su bile ljutite, zajapureno levičarske, iako se ovo događalo u jednoj levičarskoj zemlji. Trebalo je setiti se događaja iz Musilovog romana, u kome jedan odbor austrougarskog carstva rešio je da podvuče postojanje tog Austro-Ugarskog carstva, još jedanput, iako ga je već bilo. Tako su mladi ljudi Beograda podigli glas protiv komunističke vladavine, mašući u ime tog istog komunizma, crvenim zastavama, pa su čak i svoju školu krstili imenom Karla Marxa. Kao da su najedanput postojala dva komunizma, ali ko bi ih razlikovao?

Onda je počeo jedan veseli višednevni karneval, koji mi danas izgleda kao nekakav rok-koncert, samo bez muzike. Ovo je izveštaj jednog svedoka od pre pedeset godina, te zanimljive gungule, čiji učesnici rasuli su se kroz sledeće decenije u mnogo različitih pravaca. Većina se i ne seća tih zvezdanih noći, katkad dramatičnih – bilo je i policijskog pendrečenja – samo zato što je nekakav mali delija podigao signalnu zastavicu, ispalu iz nekih kola, i počeo njom da maše, a drugi su to prihvatili kao sudbonosni znak. Jer događaji u istoriji katkad se odigraju iz čistog nesporazuma, koji kasnije dobiju vrlo lepa objašnjenja. Kakve sve divne stvari izgovorili su tih dana Sartre, Marcuse i mnogi drugi! Potom su i vrata Brandenburške kapije u jesen 1989, otvorena tako što su telefonske reči jednog funkcionera krivo protumačene. Zapravo ni Gorbačov nije bio svestan šta čini, kao što ni *Šarlo* nije razumeo da onom zastavicom koju našao je na pločniku, poveo je usplahirenu rulju, pokupljenu iznenada iz okolnih ulica. Jer mi, ljudska rasa ove planete, jedva čekamo da se ispred nas pojavi neko jurodivo stvorenje, čije mahanje običnom železničarskom zastavicom dobije povijesno značenje. Čovekov vek, to je onaj događaj na ranžirnoj stanici željeznice, gde bi se vozovi tumbali ko zna kako, da onaj mali čovečuljak, stojeći jednom nogom na papučici poslednjeg vagona ne maše svojim umašćenim barjačićem.

Već je vreme da se tokovi istorije uporede sa jednom filmskom komedijom, slepstikom. Iz koje, katkad, proizađu istine, slikovitije nego tomovi mudrih letopisa. Nije li upravo *Šarlo* onim filmom upozorio na sumanutosti svetske mehanizacije, danas aktuelne. Gde ljudsko biće ugrurano je u nadrealistički stroj, iz koga mu jedva ima izlaza. Ako je ona zastavica, podignuta sa ulice, bila stvar slučaja, njenim mahanjem pojavio se znak neuporedivog značaja. Pa nije se valjda dogodila jedina novina u tome da se ljubav može voditi gde ko stigne, da smo danas svi u farmerkama! Te godine kao da je uvedeno nekakvo novo računanje vremena, ustanovljen jedan novi Julijanski kalendar nove

ere. Mladi ljudi iz godine 1968, sada gotovo starci, nisu moguće bili svesni šta predstavljaju njihovi barjačiči, svejedno, oni su označili da nastupa neko drugo doba, ali kakvo: doba nade i istodobno doba beznađa.

/ Kako se oprostiti od Staljina?

U junu 1948, bio sam na jednom gradilištu, skupa sa ostalim omladincima učestvovao sam na dobrovoljnom radu, imao sam šesnaest godina. Tamo, u gomili ostalih, sa lopatama u rukama, zaustavio se iznenada automobil, odande izašla je moja rođaka i njen muž, oficir bezbednosti. Uzeli su me za ruku, odveli na jednu gomilu cigala, i tamo, sedeći u prašini, među skelama, u velikom uzbuđenju objasnili su mi da Josif Staljin više nije naša uzdanica i idol, nego naprotiv, opasni neprijatelj zemlje u kojoj živimo, Titove Jugoslavije. Govorila je uglavnom tetka, a moj tetak, partizanski prvoborac, samo je odobravao glavom. Bio je bled i neispavan, grčio se u licu, nije mu bilo lako potvrditi da se preko noći imamo odreći najvećeg sina komunističkog sveta. Gde su odjedanput nestali heroj Čapajev i crvena konjica Budjonog, veseli film o pastir Kostji i pesnik Jesenjin, kada se utvrdilo da vođa one velike zemlje rešio je da uništi našu, ma koliko mala bila. Zato je moja rodbina brinula da jedna mlada duša ne pođe krivim putem, što je bilo bilo je, Staljina treba da izbrišem kao spužvom po školskoj tabli. Ja, koji sam u trinaestoj godini napisao poemu u čast njegove pobeđe nad fašizmom! Peklo je podnevno sunce, letnje, nad beogradskim gradilištem, malo smo ćutali, a onda, oni vratili su se svom automobilu, a ja sam se ponovo dohvatio lopate.

Tako sam dobio prvu pouku iz istorije: može se utvrditi da ono što se dogodilo, nije se uopšte dogodilo, već se dogodilo nešto sasvim drugo. Sovjetski Savez iznenada nije više bio samo pobednik nad fašizmom, njegovi tenkovi pretili su da pregaze našu domovinu. Popadale su slike Josifa Visarionoviča sa svih vidnih mesta u republici, kao da ih nikada nije bilo, a sve nama slične, prijateljske zemlje na Istoku, postale su omraženi krajevi, velika gvozdena zavesa spustila se prema njihovim granicama.

Sa Staljinom možda se moglo ipak nekako raskrstiti, ali kako se odreći Rusa, njihovih pesama i filmova, i onog duha, koji je ispunjavao godine moga detinjstva i prve mladosti? Beograd tog vremena vrveo je od Rusa, pobeglih od Lenjinove revolucije, ali nama je to bilo svejedno, Rusi su bili Rusi! Moja

mama obožavala je onu rusku gospođu koje je umela ni od čega da napravi abažur, koja je pila čaj sa tanjira, i koja govorila je meko, kao da se mazi. Moja učiteljica klavira bila je Ruskinja, moje prve devojke, jedna je imala 6, druga 8 godina, bile su Ruskinje, jedan siromašni profesor matematike iz susedstva, sa prodrtim laktovima i naočarima visoke dioptrije, moj pomagač u rešavanju algebarskih zadataka, isto tako bio je Rus. Najdraža knjiga mojih tetaka bila je *Sanjin*, dirljivi ruski roman, najveći junaci toga doba bili su za njih *Čeljuskin-ci*, ruski osvajači Severnog pola. A tata, najradije je pio u ruskom restoranu *Kazbek*, i tamo slušao zanosne romanse Olge Jančevecke, dok je mama ludela za baletom velike ruske igratičice Nine Kirsanove.

Ipak, krnjila se postepeno ona idealizovana slika ruskog vođe, napokon smo saznali da je njegova ruka podigla surove logore u neljudski hladnom Sibiru, da su njegovi dželati pucali u glave hiljada neležno optuženih ljudi, da golema zemlja Rusija nije bila samo domovina veselih mladića iz njihovih filmova, no jedna mračna krajina, nejasni kontinent, kakav je zapravo ostao danas. Najzad je i mome tetku bilo lakše da se odrekne svoje skorašnje prošlosti, Staljin je možda ipak bio samo *rošavi tiranin* iz pesme Osipa Mandeljštama. Moja porodica, koja imala je svoju malu ulogu u svetskoj revoluciji, ipak dugo nije znala da na jednom pustom jadranskom otoku bilo je zatočenika kojima Josif Staljin, bez obzira na sibirske logore, nije otišao iz srca. Tamo su godinama ti ljudi bili prinuđeni da jednu gomilu kamenja premeštaju na drugu, iako u ovom nije bilo nikakve svrhe. Kao da je i čitava čovekova istorija nekakva pojava bez svrhe, osim da se jedna gomila nečega, to nešto premesti na drugu gomilu. Ispada da je cela stvar u tome, da jedni zatvaraju druge, a potom ovi drugi one prve. Onda su se pojavili ti ljudi, sivi u licu, koji su se kretali sasvim uza zidove kuća, koji nikome nisu gledali u oči i govorili tiho, drhteći. To su bili povratnici sa onog otoka, golog i kamenog, zaturenog u lepom moru adriatskom. Ostajalo je nejasno kojim načinom ljudsko biće prestaje da se kreće sredinom ulice, nego samo uza zid, a da drugim ljudima, bez nekog posebnog razloga, teško pristaje da pogleda u oči. Nedavno sam saznao da je među upravicima onog logora bio jedan narodni heroj. Teško mi je shvatiti da za maltretiranje neležnih ljudi potrebna je ona dragocena medalja.

Sve ovo deo je istorije od pre sedamdeset godina, bivši zatočnici ćučore među sobom ako ih još ima, na onom otoku neko planira da otvori spomen-hotel. Sibirski logori takođe su raspušteni. Svejedno, jedan sibirski mužik, koji živi u blatu, na zidu svoje štenare drži, ukucanu ekserima, iscepanu iz nekih

novina, Staljinovu sliku. Srpski pesnik Branko Miljković ostavio je svoj poznati stih *da li će sloboda umeti da peva, kao što su sužnji pevali o njoj?* To se teško može dogoditi. Jer sloboda je jedna materija koja se migolji, nedostižna čak i oslobođenim.

/ Fatum primirja i njegova jezička značenja

Pesnik Dušan Matić, u burno vreme beogradskog nadrealizma, pronašao je onog manijakalnog ljubitelja simetrije, koji je sav svoj život izmerio kao na kantar, pa je datum svoga rođenja, svog “himena” i svoje smrti rasporedio na precizne podeoke od po četvrt stoleća. Ako čas svoga dolaska na svet nije mogao kontrolisati, ona druga dva bila su mu na volju. Rođen 11. XI. 1879, *podvrgnuvši svoj život ludačkoj tačnosti, posle dvadeset i pet godina venčao se 11. XI. 1904, da jednim matematičkim samoubistvom, posle dvadeset i pet godina, 11. XI. 1929, udari u stražnjicu tri neprikosnovene gracije ljudskog bitisanja.*

Odmah pada u oči da fatum ove nadrealističke predstave udara po nosu istoriju, sva tri događaja tog šašavog Amerikanca odigrana su 11. novembra, a to je bio datum iz 1918, potpisivanja primirja u Prvom svetskom ratu. *I zato će se od sada, veli pesnik, svakog 11. XI., za vreme one dve minute ćutanja, u spomen primirja, zaoriti, nad ovom prozuhlom planetom, cepajući smeh ovog velikog humoriste od rase.*

Pa kada danas beležimo stogodišnjicu tog datuma, ne možemo zaboraviti kako se i ovaj slavodobitni čin ubrzo narugao sam sebi. Tako je posle samo dve decenije poništio vlastitu vrednost, buknuo je novi rat, pa još koliko drugih, sve tokom istog stoleća. Kao da u svojoj osnovi svako primirje sadrži nekakvu porugu. Čak se i u privatnim procesima, brakorazvodnim, koristi ona, potpuno formalistička međumera “mirenja”, mahom neučinkovita. Koliko samo muke treba da se urazumi rabijatni otac sa nožem u ruci, koji preti da će poklati celu porodicu, makar njegova primirenost uopšte ne garantuje da svoj naum neće ponoviti. Tako izlazi na videlo palijativnost primiritelnog gesta, kako u ličnim odnosima, tako i u onim, velikih razmera, međudržavnim.

Primirje, već ta reč našeg jezika zvuči pomalo dvosmisleno, jer ono što ona označava, i jeste mir, i nije, budući deluje nekako privremeno. Pri-miriti se, govori o onoj osobini ljudskoj, koja kaže da se mi u toliko slučajeva uopšte ne mirimo, nego smo se samo pri-mirili, za određeno vreme. Primirilo se tako

porażeno nemstvo 1918, primirili su se jugoslovenski narodi, kad su iste te godine ušli u svoj ujedinjujući pakt, primirili su se Hrvati, nakon što su im 1928. poubijali prvake u skupštinskom atentatu, pa dok su jugoslovenski partizani hodali po šumama i gorama od 1941, nadalje, ostatak našeg sveta primirio se pod nemačkom okupacijom, primirile su se još po neke sile osovine, poražene 1945, pa čak i danas, po novoustoličenim balkanskim državama, primirilo se njihovo stanovništvo, bez obzira u kakvom jađu i bedi su se našli.

Tu odmah izvire još jedna izdajnička reč, pomirenost. Čak i u takozvanih "herojskih" naroda, u koje Srbi i sebe računaju, ima ponižavajućih primera iz mutnih i mučnih vremena. Tako već u prvoj okupaciji Beograda od austrougarske armade, 1915, srpska spisateljica Isidora Sekulić nalazi sve same sramne scene građanske pomirenosti, daleko od svakog ponosa i časti. Sledeća okupacija, nemačka, 1941, prikazana je na sličan način filmom Živojina Pavlovića: vise obešeni taoci sa kandelabra na glavnom trgu, a žovijalna gospoda beogradska, mirno sede po kavanama i piju pivo. Pomiriti se sa zlom, možda je jedno od onih odmorišta za čovekov mehanizam, koji međutim, nije za ovo predviđen, nego više za onaj virtuelni bes, pomalo različit od razularenosti njegove životinjske rodbine. Otud čitavo društveno ustrojstvo, i u takozvanim mirnim vremenima, preduzima svoja sredstva opresije protiv pojedinaca, zajmeći takođe metode iz opsega šire prirode, sistemom kroćenja. Jer već su ukroćeni konji i ovce, pretvorene u jednu domaću marvu, pa potom i opasne zveri za potrebe Barnumovog cirkusa, potom su na red došli nepoćudni, razbojnici i ludaci. Regresivna američka psihijatrija, staljinistički teror izvođen malo grubljim sredstvima, pokušao je da ukroti svoje neurotike, menjševike, levičare i ostale ljude vlastitih uverenja (bilo polivanjem hladnom vodom, bilo pucanjem u potiljak), ali to je takođe imalo kratkotrajno dejstvo. Bio čovek lud, besan ili samo osvetoljubiv, ključa ionako u njemu kao u valpurgijskom loncu ta veštičija čorba, koja makar pretela da katkad proguta i svoju kuvaricu. Jer čoveka je stvorila njegova violencija, njegova kreativna nepoćudnost, budući da ove nije bilo, mumlao bi on i dalje u svojoj krapinskoj, ili nekoj drugoj špilji. Istorija ljudske destruktivnosti, Ericha Fromma, brevijar je ove pojave.

Zbog čega onda nismo u stanju da u dobre svrhe iskoristimo tu iskonsku crtu, ljudsku, nepomirljivosti! Zar moraju samo one tri lude ruske devojke dizati paniku svojim nastupima, dok sav ostali populus bleji kao ovce. Ceo narod hrvatski, srpski ili mađarski, svejedno, posmatra danas kako mračne sile sveta nadiru kao u davno prevaziđena vremena, a ne ume da pokaže ništa od

vlastite nepomirljivosti. Pa zar taj poriv nemirenja, genetski upisan u ljudsku dušu, nije u stanju da se probudi i u razboritih i dobrohotnih, nego samo u nasilnika i razbojnika!? Nemojte zato ništa potpisivati, ne ulazite u onaj svečani pomirbeni vagon, ma kako okićen bio slavljeničkim simbolima, ne dozvolite da vas nateraju ni na kakvo primirje, sve dok ne izborite svoja ljudska prava!

Nije zabadava onaj nadrealist od rase, možda i igrom slučaja, ismejao po cenu sopstvene glave, trulu formulu primirja.

/ Sto godina jedne kraljevine

Polazeći, godine 1938., u prvi razred, bio sam upisan u *Oglednu školu Kralj Aleksandar*, beogradsku. Time dokazujem da sam rođen i načinio svoje prve korake, onde, u kraljevini gospode Karadorđevića, Jugoslaviji. Moja dečja duša, koja se našla u školi, nazvanoj oglednom, pitala se jedino, gde je u onoj golemoj zgradurini to ogledalo?! Mali narod moga naraštaja, prepušten sam sebi, morao se vlastitim sredstvima domoći svoga lika.

Kraljevina Jugoslavija bila je sastavljena po ugledu na upravo lipsalu Austro-Ugarsku Monarhiju, probajući da sakupi naizgled slične narode sa istog tla, usput neke manje i zanemarujući. Bez obzira što je onde bilo Mađara, Jevreja, Albanaca, Slovaka i Roma, bila je to država triju naroda, Srba, Hrvata i Slovenaca, drugi imali su da čute. Sve države sveta organizovane su na sličnom principu, da onamo može se čuti samo glas većine, ostali imaju gledati u kut, šutke. Tako su rešila i ona dvanaestorica gnevnih ljudi, koji su jula 1917., nervozno čekajući kraj velikog rata, sačinili svoju *Krfsku deklaraciju*, a sledeće godine, prvog decembra, obznanili su osnutak nove države. Dogovor je učinjen na mediteranskom grčkom otoku, većina ove uglađene gospode bila je pod žirado šeširima, ali početak nove države zbio se pod jednom malo različitom kapom.

Odmah se postavlja osnovno pitanje, kako su ta dva, tako međusobno narogušena naroda, kao što su Srbi i Hrvati, uopšte došla na pomisao da mogu živeti skupa? Pa bilo koji narod sam za sebe, jedva u stanju je da živi sam sa sobom, a onda mu još treba taj drugi, ma kako sličan i blizak, da mu se u isti dom upetlja! Uopšte je nejasno ko se kome upetljavao, Srbi Hrvatima, ili obratno. Do dana današnjeg hrvatski populus smatra da mu se onaj drugi, srpski, upetljao u život, a zapravo ideja jugoslovenstva imala je izvor u ilirskom pokretu naroda Hrvatske. Lukavi Srbi, koji su ionako već imali svoju državu,

samo su posvojili taj hrvatski naum, budući sigurni da će, kao većinski korpus, sve uzeti pod svoje. Tako je onda sve i došlo pod krunu Karađorđevića, došle su trajne međunacionalne razmirice skupštinske, jedan Srbin poubijao je u sred parlamenta hrvatske prvake, uspostavljena je diktatura, prohrvatski elementi ubili su jugoslovenskog kralja, i sve je klizilo u propast.

Postoji jedan grafički dokument, svetski poznati kolaž gospode Koke Tomljenović, učenice Buhausa. Na ovom vidi se beščutni jugoslovenski kralj koji gazi po mrtvom čoveku, upravo kao da se već našao u Srebrenici, šezdeset godina kasnije. Ništa ovo nije pomoglo jugoslovenskim prilikama, kao što umetnost to nikad ne uspeva. Evropa je jedan ugodan, uglačan i sofisticirani kontinent, ali većinom ravnodušan. Ovu autorku, vremešnu damu, upoznao sam u poslednjoj godini njenog života. Mnogo je kašljala, ali je inače, kao i većina nas, bila mirna u svojoj deziluziji.

Uporedo, došao je i u našu prestonicu nekakav dekorativni val, vreme moga detinjstva tridesetih godina, pamtim po prvim svetlećim reklamama, uličnim rođendanskim ukrasima za maloletnog kralja, ali i po funeralnoj pompi za njegovog ubijenog oca. Tako školske posete muzeju sa automobilom marseljskog atentata, izlaganjem okrvavljene košulje ubijenog kralja, taj šaroliki karneval smrti išao je uz novoosnovanu Berlitzovu školu stranih jezika, kolonijalne radnje Juliusa Meinla, uz američanski fokstrot i filmove Jamesa Cagneya. Makar je bilo vidnog napretka u ekonomiji i tehnici, kazamati su se punili levičarima, nastavljen je progon moderne literature, nadrealisti su kao i uvek bili prvi na udaru cenzure, iako je društveni život zapravo imao dosta, sasvim necenzurisanih elemenata nadrealizma, Vladala je posvemašnja zbrka pojmova, postupaka i ideja, ilegalni komunistički vođa Josip Broz sukobio se sa komunističkim pesnikom Miroslavom Krležom, pesnik nije mogao da toleriše saznanje o staljinskim logorima. Dvadeset godina kasnije ovo je dobilo teoretsku potvrdu knjigom književnog teoretičara i krležologa Stanka Lasića *Sukob na književnoj ljevici*. 1939 učinjen je pokušaj nekakve unutarjugoslovenske stabilizacije, građanski političari malo su mućnuli glavom, na prestolju je bio maloletni dečaćić, princ regent je gledao šta će, ali tu je već bio rat 1941, nemačka okupacija, Dvor je pobegao, stavljena je zvanična tačka na kraljevinu.

Mislim da je jugoslovenska kraljevina svejedno obnovljena 1945. godine, pobedom Titove partizanske vojske nad fašizmom, makar se na kraju rata ta zemlja zvala republikom; šef države uveo je, mimo svih svojih proleterskih ideja, vlastito kraljevstvo. Bila je to jedna dosta čudna zemlja, u kojoj prošao je

život moje generacije, u nekoj vrsti mekog boljševizma, proplamsaja liberalnih ideja, odupiranja staljinizmu, a i dalje komunistički bigotna, sa teškom opresijom prema pojedincima, jednom rečju svakojaka. Kraj naše balkanske kraljevine došao je tek devedesetih godina, u onom krvavom i besmislenom ratu, čiji krivci poznati su. Umesto jednog vladara, sad imamo čitavu seriju prinčeva po odvojenim regijama, mi smo možda danas takođe jedno prinčevsko otočje, a da to i ne znamo.

Začudo, pojam jugoslovenstva, i dalje postoji, ili kao neurotski sindrom nostalgije, ili kao motiv agresivnog odupiranja omraženoj reči. U Srbiji čak živi potomak kraljevske kuće Karađorđevića, jedan debeljušni unezvereni stvor, samo ovaj nikako da nauči srpski. Tamošnji ljudi, bez obzira na svoj paganski duh od skora vrlo pobožni, i hteli bi nekakvog svog kralja, a možda i ne bi. Hrvati su strogi republikanci, njihovi kraljevi stoje po parkovima, u bronzi, i na malobrojnim, neutvrđenim baš, novčićima numizmatičkih zbirki. Jugoslovenstvo kao reč izaziva tamo lepru, iako je onde do skora postojala jedina *Jugoslavenska akademija nauka*, jedan od promotora te ideje, bio je danas suspektni đakovački biskup Josip Juraj Štrossmayer, jugoslovenska partizanska vojska, koja je oslobodila zemlju, bila je dobrim delom popunjena hrvatskim ljudima.

Mislim da šizofrenija ne pogađa samo pojedince, nego, katkad, i šire grupacije, čitave narode i države.

Srbi i Hrvati biće prvo braća, nakon toga nebraća, posle opet braća i kumovi, onda opet jedan drugome nož pod grlo, a nakon svega, ko da se nikad nisu vidili, piše u Tutorima (1978).